

конечності, яка переростає у впевненість, данність. Релігійне середовище стає для особи віруючого тим осердям смислу, що має значення абсолютної повноти й абсолютної точки відліку суцього, стимулом і зразком смислотворення, предметом найвищих і найостаточніших поривань. Найвищою ж цінністю для віруючого є Бог. Особа, яка всім своїм еством увійшла в релігійне середовище, злилася з ним, проганяє страх із свого життя; вона ліквідує розрив між переживаннями і осмисленням реальності, вільно витворюючи нові смисли, мислечуттєві конструкції (уявлення, ідеї, цінності, орієнтації), в яких відображаються властивості ірраціонального ефекту.

Релігійне середовище спонукає особу до діяльності. Воно може бути і є тією пружиною, що навіює ілюзію досконалості, викликає почуття злиття особистості “Я” з особистістю “іншого”: особа долає власну волю, виривається з власного полону і, будучи зачарованою волею “іншого”, самовіддається йому. “Я”, абсорбуючись “іншим”, розширює абрис сутності свого буття, відчуває бажання “більшого” життя, прагнення вийти за власні межі і відродитися в досконалому.

*І. Богачевська** (м. Київ)

РЕЛІГІЙНА МОВА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУХОВНОСТІ

Людська духовність споконвічно прив'язана до матеріального засобу свого виразу, частіше всього вербального. Недарма слово називають універсальною оболонкою всіх форм людської свідомості.

Духовна культура суспільства транслюється в словесних, текстових формах. Саме тексти дозволяють простежити еволюцію духовності, говорити про злети людського духу і його падіння, про розквіт духовності тієї чи іншої нації або ж про її занепад. З широкого спектра проблем взаємовідносин тексту і контексту духовної культури ми розглянемо те, як впливає мова, засобами якої записується національний культурний досвід, на контекст духовного розвитку нації. Традиційно соціальними інститутами, що формують національну духовність, вважаються Церква і Школа, а відтак – релігія і наука. Ми розглянемо нижче мову релігії, мову якою записуються і транслюються сакральні й

* Богачевська І.В. – кандидат філософських наук, наук. сп. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

духовні тексти, і з'ясуємо її вплив на розвиток національної духовності на прикладі мови Українського Православ'я.

Проблема мови релігії для слов'янських народів історично виходить за релігійні рамки. Вона несе значне позамовне (екстралінгвістичне) навантаження. Частина слов'янського світу прийняла християнство від Риму (*Slavia Romana*), а частина – від Візантії (*Slavia Orthodoxa*). Оскільки слов'янські мови не входили в число пророчих або апостольських мов, проблема мови богослужіння стає проблемою не тільки церковної, але й державної політики. Частина слов'янського світу, включаючи й землі Київської Русі, практично паралельно з прийняттям християнства отримала власну мову писемності й богослужіння – церковнослов'янську. Цей факт мав велике значення в подальшому розвитку національної духовності православних слов'ян. Не випадково творці цієї мови – брати Кирило й Мефодій – прилучені до лику святих і йменуються "первовчителями слов'янськими".

Християнізація слов'янських держав вимагала підпорядкування місцевих законів "Закону Божому", монопольним знанням якого володіли лише іномовні місіонери. Природним бажанням слов'янської правлячої верхівки було одержання знання "Закону Божого" не опосередковано, а прямо, із Священних книг, написаних зрозумілою мовою. Всі слов'янські князі насамперед зазначали, що прийняття християнства на їхніх землях не означає визнання протекторату над ними Західної чи Східної християнських церков. Проте насправді все вийшло дещо по-іншому.

Оскільки церковнослов'янська мова була єдиною слов'янською мовою писемності, яка без перекладу була зрозумілою у всіх слов'янських землях, то вона відразу ж набула статусу наднаціональної мови-посередниці, що духовно об'єднує народи в ареалі свого поширення. Ця мова водночас відокремила ареал *Slavia Orthodoxa* від слов'ян *Slavia Romana*, що прийняли західний варіант християнства разом із латинською мовою богослужіння і духовної культури. Церковнослов'янська мова захистила країни, які її прийняли, водночас і від зайвої візантійської "опіки", обмеживши сферу культурно-політичної візантійської експансії вузько церковними рамками. Історично склалося так, що церковнослов'янська мова сприяла знаходженню більшої духовної, церковної і, зрештою, політичної самостійності слов'янських держав. Переклад Священного Писання слов'янською мовою уможливив національне осмислення християнського вчення, створення національної духовності, що ґрунтувалась на органічному сплаві народних традицій і християнських заповідей.

Інша ситуація складалася в слов'янських державах, які потрапили під більш сильний західний вплив. Народи в ареалі *Slavia Romana*

здебільшого так і не створили національних церков. Багато з них, внаслідок могутньої західної експансії, провідником якої стало католицтво, взагалі втратили свою духовну самобутність і державну самостійність.

Власне цим з'ясується поява особливо побожного ставлення в слов'янських країнах до церковнослов'янської мови. Це було притаманно зокрема давньоруським книгарям і їхнім наступникам на землях України з X по XVIII ст. Швидка сакралізація церковнослов'янської мови відповідала і політичним і церковним потребам. Вона одержала теолого-лінгвістичне обґрунтування у відповідності із доктриною ісихазму, що з 1351 р. стала офіційною для православної церкви. Самі букви слов'янської абетки об'являлися даними Кирилові і Мефодієві в Божественному Одкровенні. Відтак вони є вже не тільки символи божественної істини, а й її невід'ємні частини. Причому православні ченці-книгарі не робили різниць у цьому сенсі між поняттями "письмена" (букви) і "книги". У зв'язку з цим стає зрозумілим прагнення зберегти чистоту своєї богослужбової мови, постійно піднімати її авторитет, тому що збереження правильного засобу написання (ortographia) розумілося як життєво важливий шлях зберігання православ'я (ortodoxia). Власне саме цим же пояснюється і прагнення дотримуватися "букви" Писання всупереч його змісту.

Релігійна мова православ'я на українських теренах має самобутню історію, що засвідчує вплив на неї як політичних подій, так і духовно-культурних рухів середньовіччя і Нового Часу. Займаючи геополітичне становище "між Заходом і Сходом", Україна відчула набагато більший вплив як західної, так і східної культурних парадигм. Це знайшло своє відображення у більш високому рівні тут духовної, і, насамперед, церковно-книжкової культури, ніж, скажімо, у сусідніх московських землях. Православ'я, запозичене з Візантії, на українському ґрунті було осмислене більш глибоко: за точним слідуванням обряду українці прагнули не втрачати його змістовний сенс.

Усвідомлення своєї сакральної мови як гаранта збереження духовної незалежності, постійна необхідність протистояти духовній експансії католицької церкви сприяли помітному розвитку філологічної думки в Україні. Українська церква в постійній боротьбі з іноземними місіонерами вимушена була духовно розвиватися. Духовна освіта ставала не надбанням церковної еліти, а насущною потребою рядового священства. Необхідність вести аргументовану суперечку з єзуїтами і протестантами вимагала глибокого знання Біблії, доступності Святого Письма населенню. Українська православна церква користувалася здобутками кращих умів свого часу незалежно від їх конфесійної

належності. Всі вони піднімали духовну культуру народу. Їх досвід переплавлявся в горнилі національної української духовності.

Народ, який прийняв нову писемну мову і нову віру практично одночасно, в міру засвоєння того й іншого, непомітно наближав церковну мову до особливостей місцевої вимови, частіше вживав мовні конструкції, співзвучні місцевим нормам мовної практики. Водночас і конфесійна церковнослов'янська мова впливала на розвиток народної мови. Однак богослужбова мова – це замкнута система, яка важко піддається змінам із-за боязні спотворення віровчення. На відміну від цього народна мова – жива, відкрита до змін, в такий спосіб динамічно розвиваюча себе етнічна система. Етнолінгвістичні процеси взаємодії конфесійної та етнічної мов зумовили те, що десь до XVII ст. на землях України під впливом українських діалектів формується своя редакція церковнослов'янської мови, зафіксована в ряді оригінальних граматик, найвідомішою з яких стала "Грамматика" Мелетія Смотрицького [Див.: Пиккио Р. Церковнославянський язык // Вестник Московского университета: Сер. 9: Филология.- 1995.- № 6.- С. 135-170].

Західні культурно-релігійні течії, насамперед ті, що пов'язані з Реформацією, також відчувалися в Україні значно більше, ніж у Московському царстві. Тенденція зближення богослужбової мови з народної розвивалася в руслі європейських середньовічних релігійних рухів. Основна їх "філологічна" ідея – читання Святого Письма народними мовами – до XVI ст. була мало популярна в українському православ'ї, хоча так звані "живі голоси", тобто вставки народною мовою, зустрічаються в рукописах XV ст. досить часто.

Проте в XVI ст. протестантська ідея перекладу Священного Писання народною мовою і використання її в богослужінні стала особливо актуальною в Україні. За даними І.Огієнка, із середини XVI ст. в Україні з'являються переклади Священного Писання живою українською мовою. Оригіналами для цих перекладів, як правило, слугували польські протестантські переклади. Так, Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. використовувало (але не дослівно) текст лютеранського Нового Завіту Секлюціана 1553 р., Євангеліє В. Тяпинського (біля 1570 р.) – переклад із соцініанського Нового Завіту Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол (біля 1560-х) – переклад із кальвінівської Біблії 1563 р. [Огієнко І.І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т.: Т.1-2.- К., 1993.- С. 110]. Цікаво, що цей обмін реформаційними ідеями не призводив до зміни релігійних переконань перекладачів. Євангеліє й Апостол, збірники проповідей, Вчительні євангелія, деякі місця требників й інші релігійні тексти все частіше звучали українською мовою. Православ'я було

змушене для боротьби з католицьким і протестантським місіонерством використовувати їх же зброю – живу народну мову.

Друга половина XVI ст. позначилася активним наступом католицизму на православ'я і протестантизм в землях, які ввійшли до складу Польсько-литовської держави. Відбувався процес окатоличення верхівки українського суспільства. Відповіддю на католицьку експансію став національно-культурний український рух, що прагнув захистити свою церкву як основу народної самобутності й духовності. Церква стала центром національного життя, українське суспільство тяглося до неї як до єдиної національної інституції, де ще можна було відчувати себе українцем. Цей рух йшов переважно знизу. У містах міщани й ремісники створювали так звані церковні братства. Православну церкву активно підтримувало українське козацтво. Саме ці верстви населення боролися за переклади церковних книг на живу народну мову. Вони прокладали українській мові дорогу в храм.

У зв'язку з необхідністю відстоювати свою віру від нападок католиків активно розвивається мистецтво проповіді рідною мовою. В Україні виникає самобутня традиція проповідництва, з'являються яскраві майстри живої проповіді. Досить згадати тут Іоанікія Галятовського, Антонія Радівилівського, Лазаря Барановича і багатьох інших талановитих проповідників [Див.: *История гомилетики, или науки о пастырском проповедании Слова Божия.* - Варшава, 1927]. Створюється спеціальна полемічна література українською мовою. У народі зріє також ідея повного перекладу Біблії українською мовою. Можна констатувати, що в другій половині XVI ст. український національно-культурний рух досяг такого розмаху, якого попередня історія України взагалі не знала.

Філологічним наслідком цих процесів постав розпад на українських землях середньовічної функціональної культурної двомовності, при якому церковнослов'янська мова була мовою церкви і писемності, а народні діалекти вживалися в побутовій розмовній практиці. Можна стверджувати, що ставши з другої половини XVI ст. мовою Священного Писання і Церкви, українська мова стає мовою літератури й освіти, відтісняє церковнослов'янську у вузькі рамки конфесійної практики. Водночас і в рамках богослужіння вона прагне зайняти її місце. Використання в богослужбових цілях української мови підвищує її статус, змушує церкву з її високою мовною культурою і багаторічною філологічною практикою розвивати живу народну мову. Українська мова починає повноправно функціонувати як мова літературна. Відзначимо, що до Реформації не з'явилося жодної книги, написаної українською мовою. До кінця ж XVI ст. ми маємо велику

богословську літературу, написану гарною літературною українською мовою, у збереженні і розвитку якої стала зацікавленою й сама церква.

Проте великою проблемою в духовному житті Українського Православ'я була відсутність повного тексту Біблії, переклад якого був би здійснений з авторитетних рукописів. Православні слов'яни взагалі не мали Біблії, виданої однією книгою, хоча практично вся вона була перекладена церковнослов'янською мовою. Але це були переклади окремих книг, що сильно відрізнялися один від одного мірою відповідності оригіналу. Перед православ'ям постало завдання не тільки видати повну православну Біблію, але використовувати при цьому авторитетні тексти, бо ж полеміка з католиками і протестантами повинна була аргументуватися посиланнями на авторитетні видання Священного Писання.

З цією місією могла в цей період у православному світі справитися тільки найбільш передова в духовному і культурному відношенні країна. Тому видання повної православної Біблії в Україні практично на приватні кошти і на найвищому для тодішньої богословської науки рівні можна з повною підставою назвати безпрецедентним фактом величезного культурного й історичного значення.

Князь Костянтин Острожський зібрав штат кращих перекладачів і коректорів, запросив до себе також кращого друкарських справ майстра – Івана Федорова. Була проведена кропітка текстологічна робота, списки біблійних книг збиралися буквально із всієї Європи. Редагування текстів тривало декілька років і було проведене на вищому богословському рівні. Всупереч думці, що існує в російській науці, Острожська Біблія, надрукована в 1581 р., була не друкарським виданням Генадієвої Біблії, а оригінальною редакцією, виконаної на основі грецького тексту 72 толковників українськими книгарями. Це була перша повна друкарська церковнослов'янська Біблія. Вона була надрукована церковнослов'янською мовою, тому що князь Костянтин Острожський прагнув, розуміючи важке становище не тільки Української церкви, але і православ'я в цілому, надрукувати Біблію спільнослов'янську, що стала б духовною зброєю в боротьбі проти католицтва і протестантства у всьому слов'янському світі.

Дійсно, Острожська Біблія на 170 років стала найбільш пошанованою і авторитетною книгою у всьому слов'янському світі, душею православного й уніатського слов'янства. Авторитетність її тексту признавалася і католиками і протестантами. На основі Острожської Біблії друкувалися вже інші біблійні видання. Всі зміни Острожської Біблії, зроблені за вказівками російських царів, зводилися лише до русифікації і

заміни деяких незрозумілих виразів і застарілих форм сучасними російськими. Відзначимо, що саме дещо змінений Острожський текст Біблії і сьогодні використовується православними й уніатами.

Видання Острожської Біблії дає уявлення про рівень розвитку духовної культури і книжності в Україні XVI ст., свідчить про самобутні духовні шукання українського народу, напруженість і гостроту проблеми релігійного самоствердження українців. Західним форпостом слов'янського православ'я відчували в цей час свою церкву українці і захищали її всім народом.

Проте після втрати українськими землями незалежності і входження їх до складу Російської імперії національні особливості Української церкви поступово і послідовно знищувалися. Синодальний устрій російської церкви на довгі 200 років перервав природні мовні процеси на українських землях. Якісну, вивірену відповідно до усіх канонів богослов'я, українську богослужбову літературу замінили "ради одиночества церковного" набагато більш нижчими за якістю московської. Була впроваджена цензура в друкарнях. Київська Академія, що вивчала духовні науки з застосуванням західних методик освіти, була русифікована за командою Святійшого Синоду. Гордість української церкви – самобутнє мистецтво живої проповіді – було знищене впровадженою цензурою проповідей. Український Місяцеслів у 1784 р. замінили московським. Сам текст Священного Писання в московській редакції сильно відрізнявся від прийнятого в Україні. Множилися безглузді його тлумачення, засновані на нерозумінні змісту самого тексту.

Православна церква, позбавлена національних традицій, можливості спілкування з народом зрозумілою йому мовою, перестає бути опорою національної самосвідомості українців. З формули національної духовності XVI ст.: "Українець – відтак православний" Московська церква старанно стирає першу частину, прагнучи підмінити національну самоідентифікацію українців позанаціональною релігійністю. До такої форми духовної експансії з боку одновірців українське суспільство не було готовим. Політично й економічно ослаблена Україна, позбавлена національної церкви і народної мови виявилася під гнітом російської імперської влади і великоросійської шовіністичної ідеології. Наслідком цього стає припинення вільного розвитку національної української духовної культури, перехід її в своєму існуванні на неофіційний рівень, у глибини народної свідомості. Вона розвивалася вже поза межами офіційної мови, переважно в усних формах. Передові представники української національної культури, що продовжували розвивати національну мову, боролися за збереження

самобутньої української духовності, піддавалися всіляким переслідуванням.

Епоха, яка настала після розвалу Російської імперії, не принесла справжнього відродження національної духовності. Стислі періоди припинення гонінь замінялися десятиліттями "інтернаціоналізації" національних культур радянських республік. Українська мова, як і раніше, залишалася "на других ролях" як в державному, так і в культурному житті. У православній церкві безроздільно панував синодальний стандарт церковнослов'янської мови. Поняття "духовність" асоціювалося з церквою і було чужим комуністичній фразеології, про "національну духовність" мови взагалі бути не могло.

В Українській церкві питання мови богослужіння завжди пов'язувалося з питанням церковної незалежності, а то й ширше – незалежності національної. Тому після постання України як суверенної держави актуалізувалось вирішення кола проблем, пов'язаних з функціонуванням релігійної мови в країні. Створення незалежної Української держави відкрило можливості нормального духовного розвитку нації. Національна мова і національна церква – традиційні основи української духовності переживають складний час відродження. Вантаж проблем минулого, пережитки русифікації долаються не легко і не відразу. Питання про мову богослужіння в православній церкві, що стосуються глибин національної самосвідомості, знову набуває гостроти.

Отже, в історії вживання церковнослов'янської мови на українських теренах, в діях різних політичних, церковних і соціальних сил приховані причини сучасної кризи богослужбової мови Українського Православ'я. Проблема мови богослужіння залишається відкритою. З одного боку, існує досвід протестантських і католицьких церков, що використовують національні мови в богослужінні, а з іншого, – наявна сильна традиція Московського Патріархату, який дотримується в літургії традиційно сакральної мови слов'янського православ'я – церковнослов'янської. Українська греко-католицька церква використовує при цьому українську мову. Який шлях відродження вибере Українське Православ'я – покаже час. Відомо лише, що будь-які командно-адміністративні форми впливу на мову ведуть до негативних наслідків. Її гнучка внутрішня структура сама реагує на екстралінгвістичні впливи.

Проте не викликає сумніву, що мова Церкви матиме помітний вплив на розвиток національної духовності, буде формувати характерні лінгвістичні ознаки духовної культури наших днів, тієї духовної спадщини, яка залишиться нащадкам. У цьому нас переконує навіть достатньо побіжний аналіз еволюції богослужбової мови православ'я в контексті національної духовності.